

betreft naar alle waarschijnlijkheid dus niet zo parallel aan het Nederlandse 'gemiddelde' als Koopmans suggereert. Er zit daarom in haar boek een merkwaardige discrepantie tussen de mijns inziens juiste analyse van de relatie tussen Dordrecht en Rotterdam en de onjuiste analyse van de relatie tussen Dordrecht en de Nederlandse economische ontwikkelingen in het algemeen.

Hoe het ook zij het vraagstuk van de verschillen tussen de Nederlandse en de Dordtse processen wordt door Koopmans onvoldoende aangepakt. Dit ontnemt aan haar studie een interessant element. Immers hoe aardig zou het niet geweest zijn om te laten zien dat de modernisering van Dordrecht (nog) trager verliep dan die van Nederland in het algemeen. Het meest merkwaardige bij dit alles is dat Koopmans de lezer, met een verwijzing naar Davids', Lucassens en Van Zandens bekende pamflet (*De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*) zelf op deze mogelijkheid attendeert door te stellen dat '... de ontwikkelingen in Dordrecht gerelateerd zijn aan de nationale context', waarbij de '... verschillen tussen de specifieke Dordtse ontwikkeling en die met een algemeen karakter wellicht verhelderend [kunnen] werken'(20).

In deze recensie heeft de kritiek een wat zwaar accent gekregen. Ik ben me ervan bewust het boek daarmee te kort te hebben gedaan. Het verdient immers om een aantal redenen lof. Dat geldt in de eerste plaats voor de poging (zij het geen volledig geslaagde) om een adequate synthese te construeren aan de hand van de uiteenlopende demografische en economische gegevens. Verder verdienen de kanttekeningen die de auteur maakt bij de demografische data en de bewerking van de migratiegegevens een eervolle vermelding. Tenslotte moet deze studie geprezen worden voor de leesbaarheid van de tekst. Het past daarom met ere in de rij van Nederlandse stadshistorische studies.

H. S. J. Jansen

M. Goossens, *An economic development of Belgian agriculture. A regional perspective, 1812-1846* (Studies in Belgian economic history II; Brussel: Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, comité economische geschiedenis, 1992, 443 blz., Bf2.200,-, ISBN 90 6569 568 0).

Dit boek is de Engelstalige versie van de doctoraatsverhandeling, waarop de auteur in 1990 bij H. van der Wee in Leuven promoveerde. De studie is het eerste complete overzicht van de regionale ontwikkeling van de landbouw in België tussen het *ancien régime* en het midden van de negentiende eeuw. De belangrijkste doelstelling is om op basis van het Belgisch model na te gaan wat de rol is geweest van de agrarische sector bij de vroege komst van de industriële revolutie in België.

Dit goed geordende en vaardig geschreven werk is in een drietal delen ingedeeld. Het eerste en kleinste deel omvat de behandeling van het economisch en statistisch kader. Het centrale begrip 'agrarisch produkt' wordt belicht tegen de achtergrond van de gebruikte methode van de nationale rekeningen en voorts wordt nauwgezet aangegeven welk agrarisch telmateriaal er door de centrale overheid is verzameld in de Franse, periode, de cijfer-schaarse Hollandse periode (1814-1830) en in de jaren 1830-1846. In deel twee gaat het dan vervolgens om de schatting van het Belgisch (bruto) agrarisch produkt voor de jaren 1812 en 1846. Vooral van de kwantitatieve gegevens van de Franse tellingen uit de jaren 1811-1813 en daarnaast van de vermaarde landbouwenquête van 1846 wordt hierbij gebruik gemaakt. Direct als resultaat van

de in deel twee verwerkte basiscijfers, gevolgde methoden en supposities bij de schatting van de nationale grootheden moeten voorts de totalen genoemd worden die naar provincie en district zijn verbijzonderd en die apart in de Annexen 3/1 tot en met 3/34 aan het einde van het boek zijn opgenomen.

Het derde deel vormt de hoofdmoot van de studie. Daarin wordt de economische groei van de landbouw tussen 1812 en 1846 geanalyseerd en verklaard. Wat de analyse van de groei betreft volgt na de berekening van het jaarlijks gemiddelde groeicijfer een uiteenzetting van drie naar conjunctuur onderscheiden deelperioden, waarbij onder andere wordt aangegeven dat in 1825 de fysieke produktie nog nauwelijks boven het niveau van 1812 lag, maar dat met het tweede kwart van de eeuw een groei op gang kwam van gemiddeld 1,44% per jaar. Voorts wordt de agrarische groei (met het oog op het voedselverbruik) in verband gebracht met de bevolkingsontwikkeling, naar hoofdsectoren (akkerbouw, bosbouw en veehouderij) uitgesplitst en tenslotte nog regionaal geduid. Ten aanzien van dit laatste punt is het hoe dan ook opmerkelijk dat volgens de auteur de groei in Oost-Vlaanderen, Henegouwen en Luik achterblijft bij die in de andere provincies van het land, in het bijzonder de provincies Namen en Luxemburg.

Bij de verklaring van de agrarische groei wordt een onderscheid gemaakt naar externe- en aanbodfactoren. In twee aparte uitputtende hoofdstukken komen deze aan bod. Bij de externe factoren gaat het naast veranderingen in de vraag (in het kader van bevolkingsgroei, urbanisatie, industriële ontwikkeling, verkeer met het buitenland en wijzigingen in de koopkracht) om institutionele zaken als territoriale integratie en afschaffing van feodale rechten en vervolgens nog om de landbouwpolitiek van de drie opeenvolgende centrale overheden. In het zeer omvangrijke laatste hoofdstuk over de aanbodfactoren wordt in eerste instantie met de Cobb-Douglas produktie(groei)functie en aanvullend met een vijftal meer specifieke modellen het referentiekader aangegeven waarmee de agrarische groei tussen 1812 en 1846 wordt geduid. Hier hangt dan weer mee samen dat uitgebreid de kwantitatieve veranderingen in grond, arbeid en in beperkte mate ook kapitaal belicht worden en dat vervolgens het aandeel in de groei wordt nagegaan van de produktiefactoren en van elementen die de algemene produktiviteitsstijging (e term) voor hun rekening nemen. Ook regionaal wordt de agrarische groei toegelicht. Aan de hand van drie parameters — grond-, arbeid- en totale factor produktiviteit — wordt deze gekwantificeerd. Vermeld moet worden dat wat de toeneming van de drie parameters betreft ook nu weer Oost-Vlaanderen, Henegouwen en Luik achterblijven bij de andere provincies.

Met een algemeen besluit wordt het tekstgedeelte van de studie afgesloten. Naast een *resumé* van de gevolgde werkwijze en de belangrijkste bevindingen komt hierin nogmaals de vraag aan bod of er in België in de eerste helft van de negentiende eeuw sprake is geweest van een agrarische revolutie en op welke wijze de agrarische ontwikkeling heeft bijgedragen tot het proces van industrialisatie.

Ondanks de waardering voor het werk van Goossens hebben wij zeer veel fundamentele kritiek. Enerzijds hangt deze samen met het gebruik van bronnen en anderzijds met belangrijke supposities waar wij niet in mee kunnen gaan. Allereerst valt er op de Franse telgegevens het nodige aan te merken. Wat de data van de landbouwarealen van 1812 betreft houdt de auteur er geen rekening mee dat er in meer of mindere mate van onderregistratie sprake is geweest. In ieder geval is het voor de provincie Namen moeilijk voorstelbaar dat tussen 1812 en de jaren rond 1830 (het tijdstip van de Hollandse kadasteropneming) het bouwlandareaal er met 60% zou zijn gestegen. Ook de Franse oogstgegevens zijn zeker niet boven kritiek verheven. Voor Henegouwen bij voorbeeld zijn zij bepaald aan de te hoge kant — de hectare-opbrengst van rogge met 24 hectoliter lijkt eerder te wijzen op een eenmalige uitzonderlijk goede oogst dan op een gemiddelde van meerdere jaren. Voorts is elders door ons aangegeven dat de Franse

produktiecijfers voor Oost-Vlaanderen niet corresponderen met de toen betaalde pachten. De Franse (en trouwens ook de vroeg-Hollandse) kadastrale gegevens, die weinig verschillen met de data in de onderhavige studie, veronderstellen zelfs een pachtniveau dat zeer aanzienlijk uitstijgt (voor de 'Franse' gemeenten tot het twee- à drievoudige) boven de prijzen waarvoor eigenaars hun grond verhuurden. De hoge Oostvlaamse produktiecijfers wijzen dus impliciet op een buitengewoon irrationeel economisch gedrag van de grondeigenaars en dat gaat ons toch wel wat al te ver.

Op de areaal- en de gemiddelde oogstcijfers van de landbouwtelling moet ook kritiek worden uitgeoefend. Hoewel de areaalgegevens wel enigszins — maar onvoldoende — zijn opgevijzeld, gaat Goossens er wat al te gemakkelijk aan voorbij dat de akkerbouwproductie zich na 1846 krachtig ontwikkelde. Op basis van de gegevens van Gadsiseur kan bijvoorbeeld voor Henegouwen berekend worden dat de gemiddelde hectare-opbrengst over de tweede helft van de jaren veertig (met inbegrip van het slechte jaar 1846) voor tarwe meer dan 25 % en voor rogge meer dan 10% uitstijgt boven de vermelde cijfers.

Het kwantificeren van de veehouderijproductie, de tweede belangrijke pijler van de landbouw, komt voornamelijk neer op een schatting van de vlees- en zui velproductie. Wat de vleesproductie betreft, vormt een beperkt aantal naar plaats en in de tijd uiteenlopende en nogal betwistbare per capita verbruikcijfers de basis van de schatting. (Opmerkelijk is dat de meest recente voor het einde van de Franse periode, die van Vanderpijpen, hierbij gewoon over het hoofd worden gezien.) Voor grote steden, kleine steden en het platteland worden aparte verbruikcoëfficiënten vastgesteld en deze worden met de respectieve bevolkingscijfers van 1812 en 1846 vermenigvuldigd. De resultaten van deze operatie worden vervolgens aan een betrouwbaarheidstoets onderworpen, maar de hierbij gebruikte veronderstellingen geven ons te denken. Primo is er het voor beide kenjaren aangehouden zelfde slachtgewicht van het vee. In onze ogen wijst een prijsstijging van het vee, die de stijging van de vleesprijzen overtreft, juist op een toeneming van het slachtgewicht. Secundo is er het zeer hoge slachtpercentage dat voor vaarzen en volwassen rundvee wordt verondersteld en dat meer dan het tweevoudige bedraagt van het percentage van de landbouwtelling. Rekening houdend met de slacht van nuchtere en jonge (gemeste) kalveren kunnen wij de slachtcijfers van Goossens zoötechnisch niet duiden. Bij een reproductiefactor van 0,7 in 1812 en 0,75 in 1846 (of zoals de auteur ook stelt een aanwas van jongvee dat de eerste week overleeft van 213.853 in 1812 en van 261.841 in 1846) leiden zij al direct tot een aantasting van de rundveestapel en dat lijkt ons in strijd met de werkelijkheid.

Ten aanzien van de schatting van de melkproductie is het voorts onjuist om alle melkkoeien een jaarlijkse melkgift toe te rekenen (alsf alle melkkoeien na het kalven na drie maanden weer drachtig zijn). Immers bij het aanhouden van de veronderstelde reproductiefactoren geven in 1812 op jaarbasis drie op de tien melkkoeien geen melk en in 1846 één op de vier. De door Goossens aangenomen gestegen melkgift per koe tussen beide jaren als gevolg van een verbeterde voedersituatie blijkt dus eigenlijk een geringe daling te zijn.

Binnen het productieplaatje van de veehouderij hebben wij verder nog veel moeite met de twee omvangrijke posten die zijn toegerekend aan de menselijke consumptie van karnemelk en de nettostijging van de veestapel. Ten aanzien van de karnemelk zetten wij vraagtekens bij haar buitengewoon hoge prijs en ten aanzien van de uitbreiding van de rundvee-, varkens- en schapenstapel wijzen wij er op dat hierbij geen rekening is gehouden met de slacht, zodat er sprake is van dubbeltelling.

Naast de hier weergegeven fundamentele kritiek die uitsluitend betrekking heeft op deel II maar mede op alle uiteindelijke resultaten van invloed is, zal het niet verbazen dat wij ons ook niet kunnen vinden in de analyse en de verklaring van de groei van de agrarische productie in

deel III. In een ander verband dan deze recensie is het misschien nog eens mogelijk om in extenso onze bezwaren kenbaar te maken. Voorlopig zij opgemerkt dat onze opvattingen over de agrarische groei in België in de eerste helft van de negentiende eeuw — mede op grond van de ontwikkeling van lonen, arbeidsinput en grondinkomen — aanzienlijk verschillen met die van Goossens ondanks haar ontzagwekkende studie.

Phil Kint

C. Koninckx, ed., *Proceedings of the international colloquium Industrial revolutions and the sea. Brussels 28-31 March 1989* (Collectanea Maritima V; Brussel: Wetenschappelijk comité voor maritieme geschiedenis, Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1991, 398 blz., ISBN 90 6569 447 1).

Als men als recensent reeds een zekere afkeer kan hebben van het moderne verschijnsel van steeds meer boeken met conferentiepapers, dan wordt die afkeer niet verminderd door de onderhavige publiikatie, hoe uiterlijk fraai ook uitgegeven. Deze bundel bevat 22 artikelen over zeer uiteenlopende onderwerpen die met enige goede wil onder het congressthema 'Industrial revolutions and the sea' vallen. Enigszins ongeordend zijn ze bij elkaar geplaatst, want waarom bijvoorbeeld bijdragen over de verbetering van het manoeuvreervermogen van koopvaardij-schepen in de twintigste eeuw en hydrodynamisch onderzoek van scheepsmodellen ver van elkaar staan, is niet duidelijk. Sommige bijdragen zijn de uitgesproken teksten tot en met de aanhef van 'Ladies and Gentlemen', andere zijn zorgvuldig bewerkte studies. Drie bijdragen zijn in het Spaans, vijf in het Frans, de overige in het Engels.

Acht bijdragen betreffen direct het gebied door dit tijdschrift bestreken. Met name Antwerpen krijgt de aandacht. K. Veraghtert legt in 'The slow growth of steam navigation. The case of Antwerp, 1816-1865' (207-215) uit, dat de politieke en economische wereld in Antwerpen helemaal nog niet zo in stoomvaart was geïnteresseerd en daarvoor speciale voorzieningen wilde treffen. Er waren ook nogal wat teleurstellingen met stoomvaart, die overigens in 1865 toch al éénderde van de totale inkomende tonnage bestreek, met name van Britse geografische herkomst. G. Devos toont in 'German ocean shipping and the port of Antwerp, 1875-1914' (217-227) aan, dat de expansie van de Duitse koopvaardij na 1870 van enorme betekenis voor de Scheldestad is geweest, zozeer zelfs dat aan de vooravond van de eerste wereldoorlog 30% van de inkomende tonnage Duits was, weinig minder dan van de Britten. De Canadees L. R. Fischer illustreert in 'Seamen in the industrial revolution. Maritime wages in Antwerp during the shipping transition, 1863-1900' (331-342) de reikwijdte van het Atlantic Canada Shipping Project in St. John's (Newfoundland) door gegevens te verschaffen over gages bedongen door zeelieden die in Antwerpen op schepen van het Britse Empire aanmonsterden. Het was minder dan aan de wal in de industrie werd verdiend. H. Libert geeft in 'L'évolution de la protection sociale des gens de mer face aux développements dans le monde maritime aux XIXe et XXe siècles' (267-281) enig inzicht in wettelijke maatregelen ter verbetering van het leven van zeelieden, eerst rondom 1850 en daarna tijdens het interbellum.

De Belgische internationale scheepvaart en handel komen aan de orde bij J. Everaert, R. Baetens en J. Saverys. De eerste ontleedt kundig de pogingen van Belgische reders om na 1830 de vaart op Azië op gang te houden; hun industriële collega's zien er niet veel in, de overheid slechts korte tijd ('La Belgique marchande redécouvre l'Orient. La navigation subventionnée vers l'Asie du Sud-Est, 1834-1851' (167-179)). De tweede laat in 'A survey of maritime